

1 nodaļa. Ekonomikas būtība.

1.1 Ekonomikas zinātne

Ekonomikas teorija kā sabiedriska zinātne radās samērā nesen, t.i., 18.gadsimtā. Termins “ekonomika” ir aizgūts no grieķu valodas vārda “oikonomia”, kas savukārt sastāv no diviem vārdiem: oikos - māja, mājsaimniecība un nomos - likums. To tulko arī kā “māku pārvaldīt mājas saimniecību”.

Sengrieķu vēsturnieks un rakstnieks Ksenofons (~430.-355.g.p.m.ē.) savā grāmatā “Par mājsaimniecību” apraksta pamācības, kā pārvaldīt bagāta grieķa mājsaimniecību un zemkopību. Toreizējā izpratnē bagāta grieķa māja atspoguļoja pastāvošās verdzības iekārtas attiecības.

Vēlāk Aristotelis (384.-322.g.p.m.ē.) - sengrieķu filozofs un zinātnieks, tā laika viens no universālākajiem domātājiem - jau analizēja galvenās ekonomiskās parādības un likumsakarības toreizējās sabiedrības līmenī. Aristotelim ekonomika ir dabiska saimnieciska darbība, kura ir saistīta ar dzīvei nepieciešamo produktu ražošanu un maiņu.

Aristotelis ekonomikas teorijas vēsturē parasti tiek uzskatīts par pirmo ekonomistu. Taču sengrieķiem vēl neizdodas radīt ekonomikas teoriju kā zinātni.

ASV zinātnieki, Nobela prēmijas laureāts P.Semjuelsons un V.Nordhaus savā klasiskajā mācību grāmatā “Economics” raksta: “Ekonomika pēta, kā sabiedrība izlieto ierobežotus resursus, lai ražotu vērtīgas preces un sadalītu tās starp dažām grupām.”

Amerikāņu autori M.Konnels un S.Brue raksta: “Ekonomikas teorija aptver cilvēka rīcību materiālo labumu ražošanā, sadalē, patēriņā, ierobežoto resursu ietvaros.”

Angļu ekonomists L.Robbins raksta: “Ekonomika ir zinātne, kas pēta cilvēka ekonomisko rīcību, ievērojot savstarpējās attiecības starp galējiem un ierobežotiem resursiem, kas ir alternatīvs izlietojums.”

Ekonomikas teorija - mācība par to, kādā veidā cilvēki izmanto ierobežotus resursus, lai maksimāli apmierinātu savas vajadzības.

Mikroekonomika - dod zināšanas par individuālas saimnieciskas vienības - atsevišķas firmas, mājsaimniecības - rīcību tirgū.

Mikroekonomika pēta individuālas saimnieciskas vienības rīcību: tā ir atsevišķa nozare, firma, mājsaimniecība, lokāls tirgus, konkrētas preces un pakalpojuma cena, ieņēmumi un izdevumi, nodarbināto skaits uzņēmumā vai nozarē u.tml.

Makroekonomika - ir mācība par visu ekonomikas subjektu - mājsaimniecību, uzņēmumu, valdības un ārzemnieku - kopdarbību tautsaimniecības līmenī.

Makroekonomika parāda, kā funkcionē ekonomiskā sistēma kopumā:

1. kāds ir ražošanas apjoms;
2. vidējais cenu līmenis;
3. nodarbinātība;
4. iedzīvotāju reālie ienākumi noteiktā laika periodā.

Makroekonomika pēta cēloņsakarības tautsaimniecības līmenī. Tās ir tādas parādības kā kopprodukts, nacionālais ienākums, nodarbinātība tautsaimniecībā, kopējais cenu līmenis, inflācija, bezdarbs u.c.

Makroekonomika ir samērā jauna zinātne. Vēsturiski ekonomikas teorijas kā zinātnes iedalījums divos līmeņos radās tikai 20.gadsimta sākumā, kad pasaules ekonomika pārdzīvoja sabrukumu sakarā ar 30.gadu Lielo depresiju. Tad strauji samazinājās ražošana, radās liels bezdarbs un ierobežotie resursi tika neefektīvi izmantoti. Līdz tam laikam ekonomisti galveno uzmanību veltīja jautājumiem par tirdzniecību un maiņu, par racionāliem un labi informētiem patērētājiem, par uzņēmumiem, kas maksimizē peļņu, par monopoliem un jaunas tehnoloģijas ieviešanu, t.i., jautājumiem, kuri mūsdienās tiek attiecināti uz mikroekonomiku.

Makroekonomikas teorijas pamatlicējs ir britu ekonomists Džons Meinards Keins. 1936.gadā izdotajā grāmatā “Nodarbinātības, procentu un naudas vispārējā teorija” viņš atklāja Lielās depresijas cēloņus un izstrādāja ekonomikas atveseļošanas metodes. Viņš bija ļoti ietekmīgs tā laika ekonomists. Keinsa darbi radīja viņa uzskatu sekotājus, izveidojot ekonomiskās domas virzienu, kuru sauc par keinsismu.

Terminus mikroekonomika un makroekonomika neviens no ievērojamajiem ekonomistiem nelietoja. 1941.gadā kādā no publikācijām to pirmoreiz min mazpazīstams Nīderlandes Statistikas institūta ekonomists P.de Volfs, attiecinot uz mikroekonomiku atsevišķu personu vai ģimeni, bet uz makroekonomiku - lielas grupas, sociālos slāņus, nāciju.

Ekonomikas funkcionēšanas izejas punkts - ir cilvēku vajadzības un nepieciešamība tās apmierināt. Cilvēku vajadzības ir ļoti daudzveidīgas. Primārās vajadzības ir saistītas ar izsalkuma un slāpju apmierināšanu, cilvēkam nepieciešamā siltuma nodrošināšanu. Sekundārās vajadzības ir saistītas ar vēlmēm strādāt, atpūsties, iegūt papildus zināšanas, pierādīt sevi kādā jomā(sportā, mākslā). Cilvēki tiecas vispirms apmierināt savas primārās vajadzības un tikai pēc tam sekundārās.

Ekonomikas teorijā tiek apskatītas materiālās vajadzības - tās ir tādas vajadzības, kas skar patērētāju (indivīdus, uzņēmumus un valdību), viņu vēlēšanos iegūt lietošanā tādas preces un pakalpojumus, kas dod vislielāko derīgumu.

1.2 Ekonomikas pamatproblēmas

1.2.1 Ko ražot?

Lai risinātu šo jautājumu, ir svarīgi noskaidrot, kādas preces un pakalpojumi ir nepieciešami, lai arvien labāk apmierinātu iedzīvotāju vajadzības.

No vienas puses, tie ir patēriņa priekšmeti: pārtika, apģērbs, dzīvoklis u.c., no otras - pakalpojumi, kas sekmē cilvēka attīstību. Tie ir ieguldījumi izglītības, veselības aprūpes, kultūras u.c. vajadzībām.

Jo vairāk līdzekļu tiek ieguldīts “cilvēkkapitālā”, jo augstāka ir darbaspēka kvalitāte. Tas nodrošina nacionālās ekonomikas augšanu un konkurētspēju palielināšanos pasaules tirgū.

1.2.2 Cik daudz?

Cik daudz preču jāražo, kādā sortimentā, lai nebūtu vienu preču pārprodukcija, citu trūkums.

1.2.3 Kā ražot?

Kas ražos preces - lielražošana vai sīkražošana, privātīpašuma vai valsts īpašuma uzņēmumi, kādas ir tehnoloģiskās un resursu iespējas utt.

1.2.4 Kam ražot?

Kas saražoto produkciju pirks, vai būs iespēja to pārdot. Te ir runa par iedzīvotāju ienākumiem un viņu maksātspēju.

Ražošana un vajadzības ir savstarpēji saistītas.

1.3 Ražošanas faktori

Ražošanas faktori jeb ekonomiskie resursi ir viss, kas tiek izmantots, lai ražotu preces un pakalpojumus.

Ekonomiskie resursi:

1. Materiālie resursi:
 - dabas resursi (zeme);
 - kapitāls.
2. Cilvēku resursi:
 - darbs;
 - uzņēmējspējas;
 - informācija – resurss, kas ļauj uzlabot ražošanu;

Maksa par ražošanas faktoriem:

1. Zeme - rente;
2. Kapitāls - procenti;
3. Darbs - alga;
4. Uzņēmējdarbība – peļņa;
5. Informācija – samaksa.

1.4 Izvēles situācija

Ekonomikas pamatproblēma – ierobežotība.

Ierobežotie resursi neļauj apmierināt visas cilvēka vajadzības. Tāpēc gan atsevišķs cilvēks, gan sabiedrība kopumā ir spiesti veikt izvēli.

Nepieciešamību no vairākām iespējām izvēlēties vienu sauc par izvēles situāciju.

1.5 Ražošanas iespēju robežas

Sabiedrība nespēj apmierināt visas vajadzības, jo ir ierobežoti resursi un sabiedrības rīcībā ir noteikta ražošanas tehnoloģija.

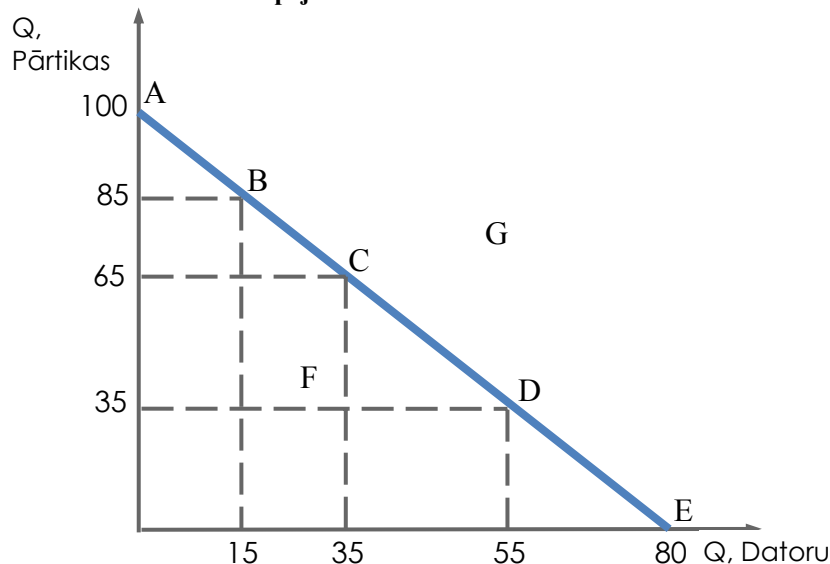
Pieņemot, ka

- Sabiedrība ar esošajiem resursiem var saražot tikai divus preču veidus: 80 datorus vai 100 vienības pārtikas;
- Sabiedrība šo preču ražošanā izmanto visus rīcībā esošos resursus;
- Sabiedrība nevar uzreiz uzlabot esošās tehnoloģijas;

Tabula 1 ilustrē dažādas ražošanas iespēju alternatīvas.

Preces	Ražošanas alternatīvas (vienībās)				
	A	B	C	D	E
Pārtika	100	85	65	35	0
Datori	0	15	35	55	80

Tabula 1 Ražošanas iespēju alternatīvas

Ilustrācija 1 Ražošanas iespēju līkne

Tabulas datus var attēlot shematiski, kā to veic Ilustrācija 1. Horizontālā ass raksturo ražoto datoru daudzumu, bet vertikālā ass ražotās pārtikas daudzumu.

Datoru un pārtikas iespējamās ražošanas alternatīvas parāda krustpunkti A,B,C,D,E. Šie krustpunkti tiek savienoti ar līniju. Tā tiek izveidota ražošanas iespēju līkne.

Ražošanas iespēju līkne parāda sabiedrības maksimālās iespējas iegūt divas alternatīvas preces, pastāvot pilnīgai un efektīvai visu resursu izmantošanai.

1.5.1 Ko parāda ražošanas iespēju robeža?

Maksimāli iespējamo preču daudzumu, ko var saražot ar esošajiem resursiem, parāda ražošanas iespēju robeža. To parāda katrs punkts, kas atrodas uz ražošanas iespēju robežas.

Uz ražošanas iespēju līknes var attēlot esošo ražošanas apjomu. Ja punkts atrodas *zem* ražošanas iespēju robežas, tad "ekonomisti" secina, ka ražošana ir neefektīva, jo netiek pilnīgi izmantoti sabiedrības rīcībā esošie resursi.

Tabulas dati un līkne rāda, ka, ja sabiedrība mēģinātu novirzīt visus esošos resursus pārtikas ražošanai (A), tad datoru ražošana vispār nenotiktu. Un otrādi. Ja visi resursi tiktu novirzīti datoru ražošanai (E), tad sabiedrība nevarētu ražot pārtiku.

Taču sabiedrībai ir vajadzīga kā pārtika, tā arī datori. Tāpēc ir jāizvēlas alternatīvas (B,C,D). Jebkura no šīm ražošanas kombinācijām ir iespējama, jo tiek pilnīgi izmantoti visi esošie resursi.

Taču, ja sabiedrība izvēlas ražot 40 vienības pārtikas un 30 vienības datorus (F), tas nozīmē, ka sabiedrībā netiek izmantoti visi iespējamie ražošanas resursi vai arī tā neizmanto tos pietiekami efektīvi - mašīnas nav noslogotas, daļa strādājošo nav nodarbināti utt.

Jebkuras sabiedrības uzdevums ir pilnīgāk apmierināt savu iedzīvotāju pieaugošās vajadzības. Tāpēc tās uzdevums ir palielināt ražošanas apjomu, piemēram, līdz punktam G.

Tas nozīmē, ka vajadzētu ražot 75 vienības pārtikas un 50 datorus. Ar esošajiem resursiem, tos izmantojot pilnīgi, nav iespējams palielināt ražošanas apjomus. To var izdarīt tikai tad, ja ražošanā iesaista papildu resursus vai arī samazina citu preču vai pakalpojumu ražošanu.

Ar *efektīvu ražošanu* ekonomikā saprot tādu situāciju, kad vienas preces ražošanu var palielināt, tikai samazinot kādas citas preces ražošanu.

Neefektīva ražošana – ja vienlaikus var palielināt abu preču ražošanu.

1.6 Alternatīvās izmaksas

Ekonomikas ir saistīta ar to, kādā veidā cilvēki izmanto ierobežotus resursus, lai maksimāli apmierinātu savas vajadzības. Tāad ierobežotu resursu izmantošana ir saistīta ar izvēli, kur šos resursus ieguldīt.

Lai izdarītu izvēli, ekonomisti iesaka veikt 5 darbības:

1. formulēt problēmu;
2. uzskaitīt visas problēmas risinājuma iespējas;
3. noteikt mērķus (kritērijus);
4. novērtēt katras iespējas atbilstību mērķiem un noteikt divas labākās iespējas jeb alternatīvas;
5. izvēlēties alternatīvu, kas vislabāk atbilst mērķiem.

Taču ekonomikā alternatīvu izvēle vienmēr ir saistīta ar noteiktiem zaudējumiem. Piemēram, lai palielinātu datoru ražošanu no 35 vienībām līdz 55 vienībām (virzībā no C uz D), tad ir jāsamazina vai jāzaudē 30 (65 - 35) vienības pārtikas.

Tās ir alternatīvās izmaksas jeb cena, kas jāsamaksā par papildu saražotajiem datoriem.

Tādejādi alternatīvās izmaksas jeb maksa par izvēli ir tas preču daudzums, no kura ražošanas jāatsakās, lai varētu papildu ražot kādu citu preci.

Ekonomikā darbojas *resursu ražīguma mazināšanās likums*, kas paredz, ka, palielinot kādas preces ražošanu, katrai tās nākamajai vienībai ir nepieciešams izlietot arvien vairāk resursu, t.i., maksa par izvēli arvien pieaug.

Piemēram, lai ik reizes palielinātu datoru ražošanu, pārtikas alternatīvās izmaksas arvien pieaug: $100 - 85 = 15$, $85 - 65 = 20$, $65 - 35 = 30$, $35 - 0 = 35$.

Tāad redzam, ka šeit darbojas ražīguma mazināšanās likums.

To parāda arī tīri intuitīvs piemērs. Pieņemot sākotnēji, ka ir konstants lielums lauka un tiek iestādīts 50kg biešu, tad var nojaust, ka iestādot uz šī pašā lauka vēl 50kg bietes raža nevis divkāršosies, bet palielināsies mazāk par 2 reizēm. Līdz ar to lauksaimnieks, kas ir nopircis papildus 50kg biešu saražo mazāk galaproduktu un proporcionāli viņa izmaksas papildus ražai ir lielākas.

1.7 Ekonomiskās sistēmas

1.7.1 Tradicionālā ekonomika

To raksturo zems ražošanas organizācijas līmenis. Tradicionālajā ekonomikā tipisks ir tas, ka lielākā iedzīvotāju daļa nodarbojas ar lauksaimniecību un citām samērā vienkāršām darbībām gadiem un pat paaudzēm.

Īpašums ir vai nu kopējs, vai privāts.

To, ko ražot, kā ražot un kas patērēs saražoto, visvairāk nosaka tradīcijas (nodevas muižniekam, desmitā tiesa baznīcai), kas mainās ļoti ilgā laikposmā.

Tā kā ražots tiek maz, lielākā iedzīvotāju daļa dzīvo tuvu minimālās eksistences līmenim - viņiem ir pietiekami iztikai, bet maz paliek pāri. Ja raža ir slikta, daudzi iedzīvotāji nevar apmierināt savas vajadzības un vai nu pamet šo sabiedrību, vai iet bojā. Ražīgākos gados produktu būs vairāk, nekā ir nepieciešams izdzīvošanai. Tomēr šis pārpalikums tiks sadalīts tradicionāli. Piemēram, lielākā daļa saražotā produkta tiks atdota ciltis virsaišiem vai zemes lielīpašniekiem, bet atlikums tiks sadalīts atbilstoši paradumiem.

Tradīcijas un personiskās ieinteresētības trūkums kavē ražošanas tehnoloģijas attīstību. Mūsdienās šim veidam nav lielas nozīmes.

Tradicionālā ekonomikas sistēma parasti sastopama attālākos zemeslodes nostūros. Šī sistēma var būt raksturīga izolētām ciltīm, iedzīvotāju grupām vai pat veselām valstīm. To skaits beidzamā laikā strauji samazinās.

1.7.2 Brīvā tirgus ekonomika

Daudz efektīvāks ekonomikas organizācijas veids ir tirgus ekonomika.

Tās pamatā -

- tirgus,
- privātīpašums,
- cenu sistēma,
- konkurence.

Tirgus ekonomikā viss iegūst preču raksturu - viss ir pērkams, pārdodams, katrai lietai ir sava vērtība, kuru izsaka naudā.

Lēmumu pieņemšanā piedalās katrs pircējs, pārdevējs, un viņi ir brīvi savā rīcībā.

Katrs ražošanas resursu īpašnieks cenšas gūt iespējami lielāku labumu sev, tā dodot vislielāko labumu sabiedrībai kopumā.

Galvenie brīvā tirgus ekonomikas stimuli:

1. lielāka alga,
2. par zemāku cenu nopirkta prece,
3. gūtā peļņa.

Stimuli būtiski ietekmē ekonomikas dalībniekus, un tas ļauj prognozēt viņu rīcību.

Atbildes uz ekonomikas pamatjautājumiem:

1. Ko ražot? - to, ko grib patērētāji, to, kas uzņēmējam nodrošina peļņu;
2. Kā ražot? - ar viszemākajām izmaksām, maksimālo peļņu, visefektīvāk;
3. Kam ražot? - preces patērēs tas, kurš par tām spēs samaksāt.

Tirgus ekonomikā raksturīga konkurence un brīvība. Konkurence mudina ražotāju uzlabot preces kvalitāti.

Katrs patērētājs izlemj, ko pirkt un kur izlietot savus ienākumus.

Brīvs savā rīcībā ir arī ražotājs - viņš pieņem lēmumu ražot vai neražot preci, par kādu cenu to pārdot.

Izmaksu samazināšana dod iespēju:

1. palielināt peļņu, tas ir, starpību starp ražošanas cenu un ražošanas izmaksām;
2. pazemināt cenas, lai samazinātu savu konkurentu iespējas;
3. panākt abus iepriekš minētos rezultātus vienlaikus.

Brīvā tirgus sistēmai raksturīgi, ka valsts neiejaucas ekonomikā.

Tas ir laissez faire princips - nejaucies, ļauj brīvi rīkoties.

Klasiskais Ādams Smits uzskatīja, ka tirgus sistēmā visas problēmas atrisina tirgus - "tirgus neredzamā roka".

Tirgus ekonomikā darbojas vairākas institūcijas:

1. tirgus - mehānisms, kas saved pircēju un pārdevēju;
2. privātīpašums - ļauj samazināt izmaksas, vieglāk veikt maiņu un tirdzniecību;
3. centrālā banka - nodrošina naudas plūsmu;
4. finanšu tirgi - dod iespēju tirgoties ar vērtspapīriem;
5. muiža - seko preču plūsmai pāri robežai;
6. valsts ieņēmumu dienests - seko nodokļu iekasēšanai.

1.7.3 Komandekonomika

Tās pamatā -

Šajā sistēmā gandrīz visi ražošanas līdzekļi pieder valstij. Zeme un kapitāls ir kolektīvajā īpašumā.

Atbildes uz ekonomikas pamatjautājumiem:

Augsta līmeņa tehnisko darbinieku grupas, kurās ietilpst inženieri, ekonomisti, datoreksperti un rūpniecības speciālisti, tā sauktie plānotāji, konsultējas ar politiskajiem līderiem plānu izstrādāšanā un ieviešanā visā ekonomikā.

Tādējādi valsts vai plānošanas iestādes nosaka, ko ražot, kā ražot un kas patērēs.

Valsts plāno resursu piešķiršanu jeb asignēšanu trīs svarīgākajos līmeņos:

1. tiek plānots resursu izlietojums un to nepieciešamība nākotnei;
2. mikroekonomiskajā līmenī plāno katras rūpniecības nozares vai firmas ražošanas apjomu, darbaspēka un citu resursu nepieciešamību katrai nozarei un firmai;
3. tiek plānota saražotā sadale starp patērētājiem.

Valsts bieži nosaka preču cenas, darba algu, cik un kāda produkcija uzņēmumam ir jāražo, no kā jāiegādājas resursi un kam jāpiegādā produkcija.

Šajā sistēmā cilvēkam nav būtisku stimulu strādāt labāk, efektīvāk izmantot ierobežotos resursus.

Piemēri - bijusī PSRS, Kuba.

1.7.4 Jauktā ekonomika

Tirgus tomēr nespēj atrisināt daudzus jautājumus - nodrošināt visus ar darbu, vienmērīgi sadalīt ienākumus u.c. Turklāt ekonomikā notiek krīzes, kuru pārvarēšanai nepieciešama valsts iejaukšanās.

Džons Meinards Keinss pierādīja, ka, savienojot tirgus mehānismu un valstij palīdzot novērst tirgus nepilnības, ekonomika var attīstīties sekmīgāk.

Jauktās ekonomikas sistēmā valda tirgus sistēmai raksturīgās iezīmes -

1. privātīpašums,
2. cenu sistēma,
3. konkurence,
4. brīvība,
5. personiskā ieinteresētība.

Savukārt valsts -

1. izstrādā ekonomisko likumdošanu,
2. veicina konkurenci,
3. taisnīgāk pārdala ienākumus,
4. stabilizē ekonomiku.

Valsts kontrolē izglītību, veselības aizsardzību, sociālo nodrošināšanu, dabas aizsardzību, valsts robežu aizsardzību, fundamentālos zinātniskos pētījumus, tāpat tās programmas, kas aptver ievērojamu iedzīvotāju daļu un kur labumu sadale nevar tikt veikta tikai pēc maksātspējas principa. Dažās jomās izmaksas ir ļoti augstas, bet iespējamā peļņa neliela vai sagaidāma pēc ilgāka laika perioda, un privātais bizness nav ieinteresēts ražot šīs preces vai sniegt pakalpojumus.

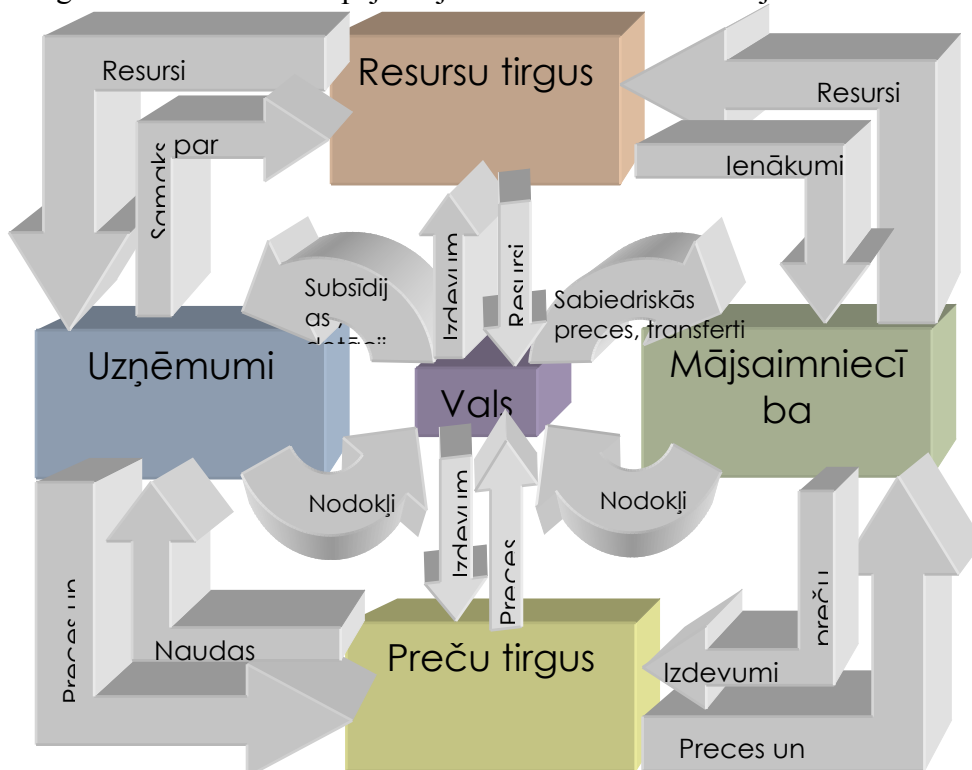
1.8 Tirgus dalībnieki un to mērķi

Tirgus ir mehānisms, kas savieno konkrētas preces vai pakalpojuma pircēju un pārdevēju.

Tirgū darbojas trīs saimniekošanas subjekti:

- Mājsaimniecības – ir cilvēku kopums, kas dzīvo kopā un kuriem pieder ražošanas resursi
- Mērķi – maksimāla vajadzību apmierināšana, zemākas cenas;
- Uzņēmumi – ražošanas organizētāji, kas patērē ražošanas resursu un ražo preces un pakalpojumus
- Mērķi – maksimāla peļņa, zemākas cenas;
- Valdība - realizē nodokļu politiku, nodrošina sabiedriskās preces un godīgu resursu sadali
- Mērķi – tautsaimniecības attīstība, pilna nodarbinātība, ekonomiskā brīvība, sociālā nodrošinātība, ekonomiskā stabilitāte.

Šo trīs tirgus dalībnieku savstarpējo mijiedarbību attēlo Ilustrācija 2. Šeit katrs dalībnieks

Ilustrācija 2 Preču, resursu un naudas aprites modelis

komunicē viens ar otru caur resursu un preču tirgu, veicot abpusēji izdevīgus darījumus, kā rezultātā katrs iegūst sev vēlamu rezultātu.